

مطالعات تفسیری آلاء الرحمن

فصلنامه علمی - تخصصی

مطالعات تفسیری آلاء الرحمن

گروه علمی - تربیتی تفسیر و علوم قرآن جامعه الزهراء (ع)

دوره سوم * شماره دهم * زمستان ۱۴۰۳

واکاوی تاریخ و ویژگی‌های الگوی «مؤمن آل یاسین»

محمدرضا زارع خورمیزی^۱

اسدالله مصطفوی^۲

چکیده

مؤمن آل یاسین مشهور به حبیب نجار، یکی از شخصیت‌های برجسته قرآنی است که عملکرد وی به‌عنوان الگوی مومنان در آیات ۱۳ تا ۲۹ سوره یس نقل شده و در ذیل این آیات احادیث زیادی نیز به وصف او پرداخته‌اند. مسأله اصلی پژوهش این است که چه عناصر تاریخی و الگویی در شخصیت مؤمن آل یاسین قابل واکاوی است؟ روش تحقیق در این مقاله، روش تحلیل محتوای کیفی با بهره‌گیری از منابع تفسیری، تاریخی و روایی مرتبط با حبیب نجار است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از منابع موجود به این داده‌ها رسید که شهید سوره یس، بر اساس معیارهای قرآنی، نمادی برجسته از ایمان، اخلاص، شجاعت و مسئولیت اجتماعی به شمار می‌رود. پیشگامی وی در یاری‌رسانی به پیامبران، ابراز عاطفه و دلسوزی در دعوت، استفاده از استدلال‌های منطقی برای نفی شرک و تأکید بر انحصار قدرت الهی نشان‌دهنده روحیه‌ای فعال و متعهد اوست. وی با اثبات رسالت رسولان الهی بر پایه شواهد عقلانی، الگویی برای دعوت استدلالی محسوب می‌شود که از یک طرف با تبدیل ایمان شخصی به کنش اجتماعی مسئولانه، مسئولیت‌پذیری خود را به نمایش گذاشت و از سوی دیگر با آمادگی برای شهادت و سپس شهادت و ورود بی‌درنگ به بهشت برزخی و آرزوی آگاهی قومش از فیض الهی، نوع دوستی خود را نشان داد. همچنین، حبیب نجار با ایستادگی در برابر نظام طاغوتی نمونه‌ای از مومنان پرشور و مبارز در عهد خود بود که می‌تواند الهام‌بخش مؤمنان امروز و آینده باشد.

واژگان کلیدی

واکاوی مومن آل یس، حبیب نجار، شخصیت الگوی قرآنی، حواریون حضرت عیسی (ع)

 khormizi@abu.ac.ir	۱. عضو هیأت علمی گروه تاریخ اسلام، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع) (نویسنده مسئول)
 0000-0001-5292-9039	۲. عضو هیأت علمی گروه فلسفه و کلام، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰
استناددهی: زارع خورمیزی، محمدرضا؛ مصطفوی، اسدالله (۱۴۰۳). «واکاوی تاریخ و ویژگی‌های الگوی «مؤمن آل یاسین»»، مطالعات تفسیری آلاء الرحمن، دوره ۳، ش ۱۰، صفحات ۱۱۱-۱۲۹.	
 https://alaorahman.jz.ac.ir/article_234082.html	

۱. مقدمه

حبيب نجار، در منابع اسلامی با عناوینی همچون «مؤمن آل یاسین»، «صاحب یاسین» و «صاحب آل یاسین» نیز شناخته می‌شود، اما بیشتر با نام حبيب نجار شهره است. نام وی صریحاً در قرآن نیامده، اما در آیات ۱۳ تا ۲۹ سوره یس به طور ضمنی به او اشاره شده است. نسب حبيب را به ابریا، مری و اسرائیل رسانده‌اند و برخی او را پسرعموی فرمانروای زمان خود دانسته‌اند (ابن سلیمان، ۱۹۷۹: ۳/۵۷۷؛ طبری، ۱۴۲۲: ۱۹/۴۱۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۳۶۵) و او را از صدیقان نیز برشمرده‌اند (سبزواری نجفی، ۱۴۱۹: ۳۹۳). در بیشتر منابع، وی را نجار خوانده‌اند و نیز گفته‌اند ریسمان باف یا کفاش بوده است (مقدسی، بی تا: ۳/۱۳۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۱۰) و برخی گفته‌اند وی پیش از ایمان آوردن، بت تراش بوده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۱۰) ولی با توجه به روایات متعددی که وی را از صدیقان و سابقان برشمرده‌اند که لحظه‌ای به خدا کفر نورزیدند (فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۵/۷۷۵) پذیرش بت تراش بودن وی دشوار می‌نماید خصوصاً این که برخی گزارش داده‌اند که وی قبل از آمدن رسولان به انطاکیه خدا را در غار عبادت می‌کرد (صنعانی، ۱۴۱۱: ۲/۱۱۴). قرآن کریم ماجرای او را در داستان «اصحاب القریة» مطرح نموده است (یس: ۱۳-۲۹) و داستان او تقریباً در تمام تفاسیر و منابع اسلامی با تفصیل و گاه اختلافاتی نقل شده است (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۱۲۵-۱۲۴).

بر اساس منابع تاریخی و تفسیری، حضرت عیسی علیه السلام دو تن از حواریون خود را به انطاکیه فرستاد و آنان با حبيب نجار روبه‌رو شدند و او پس از رؤیت معجزات رسولان الهی، ایمان آورد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۶۵۵). گفته‌اند رسولان عیسی علیه السلام پسر او را که هفت روز از مرگش گذشته بود زنده کردند، یا خود حبيب را از جذام و فلج شفا دادند و بدین سبب ایمان او استوار شد (ابن سلیمان، ۱۹۷۹: ۳/۵۷۷-۵۷۵). فرستادگان عیسی علیه السلام به دستور پادشاه زندانی شدند و حضرت عیسی علیه السلام شمعون را به یاری‌شان فرستاد. آنان معجزاتی نشان دادند، اما حاکم و اطرافیانش قصد قتل رسولان کردند (ابن سلیمان، ۱۹۷۹: ۳/۵۷۷-۵۷۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۱۲۴-۱۲۵).

برخی براین باورند در آیات سوره یس خدای بزرگ آن رسولان را به خود نسبت می‌دهد و می‌فرماید: ﴿أَرْسَلْنَا﴾ «ما فرستادیم»؛ ﴿فَعَزَّزْنَا﴾ «سپس ما تقویت کردیم» و خود آنها نیز تصریح کردند که: ﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُّرْسَلُونَ﴾ (یس: ۱۴) «ما فرستادگان (خدا) به سوی شما هستیم» لذا آنها خودشان رسولان الهی و به تعبیر دیگر پیامبر بودند خصوصاً این که مردم انطاکیه نیز در رد آنها گفتند: ﴿مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ﴾ (یس: ۱۵) «شما جز بشری همانند ما نیستید، و خداوند رحمان چیزی نازل نکرده» یعنی مردم نیز از سخنان آنها ادعای پیامبری اشان را استنباط می‌کردند (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۱۰).

به هرحال حبیب نجار با شنیدن خبر به خطر افتادن جان رسولان الهی یا فرستادگان حضرت عیسی علیه السلام، شتابان از دورترین نقطه شهر آمد و با دلسوزی و بیان دلایل فطری و عقلی قوم را به پیروی از رسولان الهی فراخواند (یس: ۲۱-۲۳) (سیوطی، ۱۴۲۱: ۵/۲۶۱). اما او را به فجع‌ترین شکل کشتند (فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۲/۱۰۳۴). حبیب نجار بلافاصله بعد از شهادت وارد بهشت شد و آرزو کرد کاش قومش می‌دانستند خدا چگونه او را گرامی داشت (یس: ۲۶-۲۷)؛ قوم وی پس از قتل او چندان نپاییدند و صیحه آسمانی آنان را نابود کرد (یس: ۲۹) (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۳۶۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۶۵۹).

در احادیث نبوی از حبیب نجار توصیفات متعددی شده از جمله این که او هرگز لحظه‌ای به خدا کفر نورزید و در زمره مؤمنان آل یس قرار گرفت (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۳۲۵). مطابق روایت امام کاظم علیه السلام، وی از سابقون به شمار می‌رود. در روایات چهار نفر سابقون برجسته امت‌ها به شمار می‌روند که حبیب نجار، سابق امت عیسی علیه السلام معرفی شده است (ابن سلیمان، ۱۹۷۹: ۳/۵۷۸؛ کوفی، ۱۴۱۰: ۳۵۴، ۴۶۵؛ ابن بابویه، ۱۴۰۰: ۳۸۵). برخی او را همانند بحیرا و قیس بن ساعده دانسته‌اند که پیش از بعثت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به آن حضرت نیز ایمان آوردند (بغوی، بی تا: ۱/۷۹؛ فخر رازی، بی تا: ۳/۱۰۴) و حتی گفته‌اند وی ششصد سال پیش از بعثت حضرت محمد صلی الله علیه و آله به ایشان ایمان داشت (قرطبی، بی تا: ۱۵/۱۸). در منابع حدیثی، او از مقربان الهی و اهل بهشت و مصداق ﴿ثَلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ﴾ نیز برشمرده شده است (ابن سلیمان، ۱۹۷۹: ۳/۵۷۶؛ قرطبی، بی تا: ۱۵/۱۸). و در روایت دیگری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله او

را در کنار حزقیل مؤمن آل فرعون و امام امیرالمومنین علی علیه السلام از صدیقان برجسته معرفی کرده و علی علیه السلام را برتر از همه آنان دانسته است (بحرانی، ۱۴۱۵: ۴/۵۷۳).

حال سوالی که مطرح می‌شود این است که تاریخ و ویژگی‌های الگویی این شخصیت چه بوده که تا این اندازه از او به شکوه و عظمت یاد شده تا آنجا که وی به‌عنوان اسوه‌ای برای هدایت معرفی شده است؟ جواب به این سوال هدف اصلی پژوهش است که در محورهای گونه‌شناسی و تحلیل ویژگی‌های الگویی این شخصیت قرآنی ارایه می‌گردد.

۲. پیشینه تحقیق

حبیب نجار از چهره‌های برجسته و الگویی قرآن کریم است که اگرچه در منابع تاریخی و تفاسیر، به‌طور پراکنده و عمدتاً در ذیل آیات ۱۳ تا ۲۹ سوره یس به او اشاره شده، اما در زبان فارسی مطالعات مستقل و جامع‌چندانی درباره وی صورت نگرفته است. مهم‌ترین پژوهش‌گرانی که در این حوزه قلم زده‌اند عبارتند از:

۱) محمدزاده مقدم و محمدیان (۱۳۹۲) در مقاله «بخشی از ماجرای رسولان شهر انطاکیه و حبیب نجار»؛ این پژوهش که در مجله «آفاق نور» منتشر شده، عمدتاً بر نقش حبیب نجار در حمایت از رسولان الهی و مقاومت در برابر ظلم و فساد فرهنگی قوم خود متمرکز است. نویسندگان به درستی بر نقش کلیدی ایمان او در تثبیت دعوت الهی تأکید کرده‌اند.

۲) محمدزاده مقدم و محمدیان (۱۳۹۳) در مدخل «حبیب نجار» در «دانشنامه جهان اسلام»؛ در این اثر مرجع، نویسندگان به بررسی اجمالی ابعاد مختلف شخصیت حبیب نجار پرداخته و او را به‌عنوان نمادی از ایمان خالص و شجاعت معرفی کرده‌اند. این مدخل بیشتر توصیفی و جمع‌بندی‌کننده دارد.

۳) نجفی و صادقی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی سیمای اعتقادی و رویکرد تبلیغی مومن آل یاسین از نگاه آیات قرآن و تفاسیر فریقین»؛ این تحقیق که در مجله «مطالعات تفسیری» چاپ شده، به صورت تخصصی‌تر به دو بعد باورهای اعتقادی و روش‌های تبلیغی حبیب نجار پرداخته است. تمرکز این مقاله بر شیوه‌های استدلالی و منطقی وی در دعوت قوم خود است.

۴) آل مجدد شیرازی و میر صانعی (۱۳۹۳) در مقاله «ابن تیمیه و روایت الصدیقون ثلاثه»؛ پژوهش حاضر که در مجله «کلام اسلامی» منتشر شده، در اصل به نقد دیدگاه‌های ابن تیمیه درباره حدیث «الصدیقون ثلاثه» می‌پردازد و در خلال آن، به جایگاه حدیثی و رجالی حبیب نجار نیز اشاره کرده است. بررسی شخصیت وی در این مقاله، فرعی و در راستای هدف اصلی پژوهش است.

کاستی‌های پژوهش‌های پیشین

با وجود ارزشمندی پژوهش‌های فوق، نقاط ضعف و خلأهای زیر در آنها مشهود است:

۱) عدم ارائه تحلیل جامع و نظام‌مند: هیچ‌یک از تحقیقات پیشین، ویژگی‌های الگویی حبیب نجار را به صورت جامع، دسته‌بندی شده و در قالب یک مدل تحلیلی ارائه نکرده‌اند.
۲) تک‌بعدی بودن: هر پژوهش تنها به یک یا دو بعد محدود از شخصیت وی (مانند بعد اعتقادی، تبلیغی یا تاریخی) پرداخته و نگاه همه‌جانبه به تمامی ابعاد فردی، اجتماعی، تبلیغی و اخروی این شخصیت وجود ندارد.

۳) فقدان رویکرد الگوسازی: پژوهش‌های پیشین بیشتر حالت توصیفی دارند و به چگونگی الگوگیری و بهره‌برداری عملی از سیره حبیب نجار برای جامعه امروز نپرداخته‌اند. به عبارت دیگر، «سنخ‌شناسی ویژگی‌های الگویی» و «تبیین شیوه بهره‌گیری از این الگو» مغفول مانده است.

۴) عدم استفاده از چارچوب‌های نظری مدرن: در هیچ‌کدام از این آثار، از چارچوب‌های تحلیلی مدرن (مانند تحلیل محتوای کیفی با روش‌های نظام‌مند) برای واکاوی عمیق‌تر متن آیات و تفاسیر استفاده نشده است.

برجستگی‌های تحقیق حاضر

نوآوری تحقیق حاضر را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود:

۱) این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و با بهره‌گیری از چارچوبی نظام‌مند، به استخراج و دسته‌بندی جامع ویژگی‌های الگویی حبیب نجار در چهار محور اصلی (خصوصیات فردی، تأثیرات اجتماعی، رویکردهای تبلیغی و جایگاه اخروی) می‌پردازد.

۲) شخصیت حبیب نجار نه به صورت پراکنده، که به‌عنوان یک الگوی کامل و چندبُعدی برای جامعه اسلامی مورد تحلیل و سنخ‌شناسی قرار می‌گیرد.

۳) این تحقیق با تبیین شیوه‌های الگوگیری از این شهید قرآنی، گامی عملی در جهت رفع خلأ بین نظریه (شناخت الگو) و عمل (چگونگی پیروی از الگو) برمی‌دارد.

۴) بهره‌گیری از تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی به‌عنوان محور تحلیل، غنای تفسیری و عمق تحلیلی مقاله را افزایش داده است.

۳. روش تحقیق و چارچوب نظری بحث

روش تحقیق در این مقاله، «تحلیل محتوای کیفی» است که با قواعد مشخصی به بررسی محتوای متون می‌پردازد. در این روش، فرض بر آن است که تمامی ابعاد قرآن کریم، از جزئیات تا کلیات، حاوی پیام‌های حکیمانه و دقیقی است که باید به‌طور کامل استخراج شوند. این امر مستلزم رعایت الزاماتی برای دستیابی به استنباط دقیق و ارائه‌ای علمی است (عبداللهی نسیانی، ۱۳۹۷: ۲۷). ویژگی‌های الگویی به مجموعه‌ای از خصوصیات متمایز اشاره دارند که قابلیت تکرار، انعطاف‌پذیری و بهره‌گیری در شرایط مختلف را فراهم می‌کنند (Gamma et al., 1994: 10; Freeman et al., 2004: 45).

لذا چارچوب نظری تحقیق به این صورت است که ابتدا با مراجعه به منابع تاریخی و تفسیری، شخصیت و مراحل زندگی شهید سوره یس معرفی می‌شود. سپس، ویژگی‌های الگویی او با تمرکز بر آیات سوره یس و با محوریت تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی، استخراج و تحلیل می‌گردد. و در نهایت، با تفسیر دقیق آیات، ویژگی‌های شخصیتی حبیب نجار تبیین و نقش او به‌عنوان الگویی الهام‌بخش برجسته می‌شود.

جدول شماره ۱: مراحل کلیدی زندگی مؤمن سوره یس

مرحله	چگونگی	آیه‌های مرتبط
پیش از ایمان آوردن	مشغول بودن به امور عادی	-
ورود به ایمان	ملاقات با رسولان الهی و دریافت هدایت الهی	۱۳-۱۹
حضور فعال در اجتماع برای دفاع از حق	ورود به میدان حمایت از رسولان الهی در برابر تهدیدات	۲۰-۲۱
شهادت	کشته شدن به دست مشرکان و ورود به بهشت برزخی	۱۸، ۲۶-۲۷
ورود به بهشت برزخی پس از مرگ	آرزوی آگاهی قوم از فیض الهی و تعامل معنوی با بازماندگان	۲۶-۲۷

۴. تحلیل ویژگی‌های الگوی مؤمن آل یاسین

۴-۱. ویژگی‌های ایمانی و بینشی

۴-۱-۱. ایمان تحقیقی و توحید فطری

مطابق آیه شریفه ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ (یس: ۲۲)، شهید سوره یس با طرح پرسشی عمیق و شخصی، نوعی مواجهه صادقانه و انتقادی با خویشتن را با رویکرد هدایت دیگران بیان می‌کند. وی با این پرسش، نه تنها به اهمیت درک فردی از چرایی عبادت خالق اشاره می‌کند، بلکه مسیر را برای استقلال فکری و آزاداندیشی باز می‌گذارد. او تأکید می‌کند که هر فرد باید خود به بررسی دلایل و انگیزه‌های عبادت بپردازد و از آنجایی که عبادت باید از روی ایمان و ایمان باید از روی عقل و فطرت باشد، هر گونه عبادت بدون درک عمیق از معنا و دلیل آن، ناقص و غیرواقعی است. از منظر قرآنی، این آیه تأکید بر توحید تحقیقی و غیر تقلیدی دارد و شهید سوره یس با این پرسش، عمق اعتقاد خود را نشان می‌دهد و از پذیرش شیوه‌های عبادی که تنها بر اساس سنت‌ها و رسوم گذشته بنا شده‌اند، خودداری می‌کند. این نگرش، بیانگر ایمانی است که از ژرف‌اندیشی و تعقل سرچشمه گرفته و بر پایه‌های محکم فطری استوار شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۸۸/۱۷؛ جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۱۰).

۴-۱-۲. بصیرت و تشخیص حق از باطل در فضای آشفته

در مواجهه با پیامبران، مردم انطاکیه با تعجب و انکار گفتند: ﴿مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ﴾ (یس: ۱۵)، به این معنا که تصور آنان از پیام‌آوری الهی، فراتر از حیطه بشری بود و نمی‌توانستند بپذیرند افرادی از جنس خودشان حامل پیام خدا باشند. این باور ریشه در

پیش‌داوری‌های فرهنگی، اندیشه‌های طبقاتی و پندارهای غیردقیق از نبوت داشت. اما مؤمن سوره یس، با کنار زدن این موانع ذهنی و هنجارهای متعارف اجتماع، صدق رسالت رسولان الهی را دریافت و آنها را نه تنها پذیرفت، بلکه برای حمایت از آنان نیز پیشقدم شد (یس: ۲۰-۲۱). از دیدگاه عقلی، اگر رسالت متکی به امور ماورایی صرف یا موجودات فرانسائی باشد، ارتباط وثیقی با زندگی مردم برقرار نمی‌کند. در حالی که این مؤمن دریافته بود که از قضا انسان‌های برگزیده، با تجربه زیستن در میان توده مردم، بهترین رسانندگان پیام الهی‌اند، زیرا زبان، فرهنگ و شرایط آنان را درک می‌کنند. آیت‌الله جوادی آملی تأکید دارد که مؤمن سوره یس با بصیرتی فراتر از باورهای سطحی جامعه، ماهیت حقیقی رسالت را شناخت و دریافت که نبوت انسانی نه تنها عیب نیست، بلکه نقطه قوتی است که امکان درک و پذیرش پیام را افزایش می‌دهد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۱۰).

۳-۱-۴. باور راسخ به معاد و بازگشت به سوی خدا

مؤمن شهید سوره یس، افزون بر استدلال بر توحید و حقانیت رسولان الهی، به بُعد معاد نیز اشاره می‌کند تا آنان را متوجه لزوم عبادت خالق نماید. او می‌گوید: ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ (یس: ۲۲). این تعبیر نشان می‌دهد که عبادت خدا نه تنها بر پایه آفرینش و فطرت (فَطَرَنِي)، بلکه بر محور معاد (إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ) نیز استوار است. از منظر عقلانی، اگر همه انسان‌ها به سوی خدا باز می‌گردند و در پیشگاه او پاسخگو خواهند بود، آنگاه پرستش و تبعیت از خالق نه یک انتخاب اختیاری صرف، بلکه یک ضرورت منطقی و سرنوشت‌ساز می‌شود. بر این اساس، ایمان به معاد محرکی است که انسان را از بی‌تفاوتی رها ساخته و وجدان او را نسبت به مسئولیت‌هایش بیدار می‌کند. برخی مفسران، از جمله فخر رازی در تفسیر کبیر و همچنین طبری در جامع‌البیان، معتقدند آیه با جمع میان مبدأ و معاد، لزوم عبادت را محکم‌تر می‌کند (طبری، ۱۴۲۲: ۱۹/۴۱۹). آیت‌الله جوادی آملی نیز در تفسیر خود تأکید دارد که مؤمن شهید سوره یس با اشاره به معاد، قوم را از انحصار در حیات دنیوی بیرون می‌آورد و به آنان یادآوری می‌کند که رهایی از بازخواست الهی ممکن نیست، بنابراین عقل و فطرت حکم می‌کند همان خالق را بپرستند که آنان را آفریده و سرانجام بدان باز می‌گرداند (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۱۸۳).

۴-۲. ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری

۴-۲-۱. شجاعت و ایستادگی در برابر نظام طاغوتی

در ماجرای اصحاب قریه، پادشاه و زورمداران جامعه نه تنها دعوت پیامبران را نپذیرفتند، بلکه آنها را با لحنی تهدیدآمیز و قدرت‌نمایانه مورد خطاب قرار دادند: ﴿لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (یس: ۱۸). فضای سیاسی و اجتماعی آن زمان آکنده از خشونت و ارعاب بود و دستگاه قدرت، با ابزار تهدید و هراس افکنی، نظم طاغوتی خود را تحمیل می‌کرد. اما شهید سوره یس با آگاهی از حقیقت دعوت رسولان الهی، در برابر این نظم سرکوبگر و رعب‌آور ایستادگی کرد و نشان داد که ایمان حقیقی، فرد را از محاسبات ترس‌محور رها می‌سازد. او با علم به آنکه ایستادن در کنار پیامبران ممکن است به بهای جانش تمام شود، بی‌درنگ و بدون واهمه از قدرت‌های ظاهری، برای حمایت از رسولان الهی گام برداشت (یس: ۲۰). چنین شجاعتی یادآور مواضع استوار مؤمنان در برابر نظام‌های طاغوتی در دیگر آیات قرآن است. به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی، باور به توحید و معاد، انسان را از اسارت قدرت‌های ناسوتی آزاد می‌کند و او را به سرچشمه‌ای از شجاعت، استواری اخلاقی و صلابت معنوی تبدیل می‌سازد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۱۵).

۴-۲-۲. دلسوزی و عطوفت نسبت به قوم (از حیات ناممات)

در آیه شریفه ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾ (یس: ۲۰)، تعبیر «یا قوم» - نظیر آنچه پیامبران بزرگ الهی همچون نوح، هود و صالح علیهم‌السلام در دعوت خویش به کار می‌بردند - بر پیوندی عاطفی و مسؤولانه دلالت می‌کند. این واژه از منظر لغوی و تفسیری، بیانگر نوعی هم‌ذات‌پنداری دعوتگر با مخاطبان است، به گونه‌ای که خود را از آنان می‌داند، نه در موضعی برتر یا متخاصم. بسیاری از مفسران، از جمله طبرسی در مجمع البیان (۱۳۷۲: ۸/۶۵۵) و قرطبی در الجامع لأحكام القرآن (بی‌تا: ۱۵/۱۸)، با اشاره به این سبک خطاب، معتقدند مؤمن شهید سوره یس، پیش از هر چیز، به جای ورود از موضع آمرانه یا برتری‌جویانه، از موضع همدلی و هم‌سرنوشتی با قومش به گفت‌وگو پرداخت. از منظر عقلانی نیز، چنین خطاب صمیمانه‌ای، شنونده را از حالت مقاومت درمی‌آورد و زمینه را برای پذیرش حقیقت مهیا

می‌سازد. افزون بر این، در ادامه ماجرا که او پس از شهادت نیز آرزو می‌کند ای کاش قومش از موقعیت والای او آگاه می‌شدند (یس: ۲۶-۲۷)، نشان می‌دهد دلسوزی وی محدود به دوران حیات نیست، بلکه در عالم پس از مرگ نیز خیرخواه آنان است (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۰۴).

۴-۲-۳. پیشگامی و عمل‌گرایی (شتاب در انجام کار خیر)

در آیه شریفه ﴿ وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى ﴾ (یس: ۲۰)، واژه «یَسْعَى» بر سرعت، تلاش و اقدام فوری دلالت دارد. این تعبیر نشان می‌دهد که شخص مؤمن، پس از آگاهی از پیام و معجزات رسولان الهی و همچنین تهدید و تکذیب مستکبران، درنگ را جایز نشموده و برای یاری آنان اقدام می‌کند (یس: ۱۴-۱۸). از نظر عقلی، چنین شتابی نشانگر درک عمیق اهمیت لحظه و احساس وظیفه در برابر خطراتی است که متوجه رسولان شده است. بدین معنا که فرد مؤمن دریافت اگر تأخیری رخ دهد، ممکن است پیامبران در تنگنای شدیدتری قرار گیرند و فرصت نجات جامعه از دست برود. آمدن مردی از دورترین نقطه شهر با سرعتی مضاعف، نمایانگر دلبستگی او به حق، درک اضطرار موقعیت و تعهدی است که او را از یک تماشاگر بی‌طرف به یآوری فعال و مجاهد بدل می‌کند. چنین ویژگی‌ای از ایمان، نشان می‌دهد که ایمان راستین نه تنها بر معرفت و باور، بلکه بر تصمیم‌گیری‌های فوری و کنش سریع در زمان‌های حساس مبتنی است و فرد مؤمن وقتی ببیند جبهه حق در معرض تهدید قرار گرفته، شتابان و داوطلبانه وارد میدان می‌شود تا از رسولان الهی پشتیبانی کند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۶۴/۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴/۱۷).

۴-۳. شیوه‌ها و رویکردهای تبلیغی-ترویجی

۴-۳-۱. استدلال و عقلانی

در آیه شریفه ﴿ أَلَا تَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَّا تُغْنِي عَنْهُمْ شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُون ﴾ (یس: ۲۳)، شهید سوره یس با طرح پرسشی بنیادین، منطق مشرکان را در اتکا بر معبودهای ساختگی زیر سؤال می‌برد. او تصریح می‌کند که اگر «رحمان» برای او زیانی اراده کند، این خدایان دروغین نه می‌توانند شفاعت کنند و نه قادرند نجات‌بخش باشند. این استدلال عقلانی،

از یک سوناتوانی بت‌ها را در دفع هرگونه شرّ نشان می‌دهد و از سوی دیگر، بر یکتایی و قدرت مطلق الهی تأکید می‌ورزد. همین منطق در آیات دیگری از قرآن کریم نیز آمده است، مانند ﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ﴾ (یونس: ۱۰۷؛ انعام: ۱۷)، که بر فقدان هرگونه قدرت در موجودات دیگر برای رفع زیان الهی اشاره دارد. این مرد مؤمن، نه با استدلال‌ات پیچیده فلسفی، بلکه با تکیه بر یک اصل بدیهی و همگان‌فهم، نشان می‌دهد که همه نیروهای موهوم در برابر اراده الهی ناتوان‌اند و اصولاً آنکا بر واسطه‌های بی‌اختیار، فاقد مبنای عقلی و شرعی است. مفسران با تأکید بر این نکته، استدلال مؤمن شهید را نمودی از استواری ایمان توحیدی و روشنی عقلانیت دینی دانسته‌اند (طبری، ۱۴۲۲: ۴۱۹/۱۹).

۴-۳-۲. خطاب دلسوزانه و پرهیز از تقابل

در آیه شریفه ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾ (یس: ۲۰)، تعبیر «يَا قَوْمِ» بر پیوندی عاطفی و مسؤولانه دلالت می‌کند. این واژه از منظر لغوی و تفسیری، بیانگر نوعی هم‌ذات‌پنداری دعوتگر با مخاطبان است، به‌گونه‌ای که خود را از آنان می‌داند، نه در موضعی برتر یا متخاصم. بسیاری از مفسران، از جمله طبرسی در مجمع‌البیان (۱۳۷۲: ۸/۶۵۵) و قرطبی در الجامع لأحكام القرآن (بی‌تا: ۱۵/۱۸)، با اشاره به این سبک خطاب، معتقدند مؤمن شهید سوره یس، پیش از هر چیز، به جای ورود از موضع آمرانه یا برتری‌جویانه، از موضع همدلی و هم‌سرنوشتی با قومش به گفت‌وگو پرداخت. از منظر عقلانی نیز، چنین خطاب صمیمانه‌ای، شنونده را از حالت مقاومت درمی‌آورد و زمینه را برای پذیرش حقیقت مهیا می‌سازد. در فضایی که مستکبران جامعه با تهدید و تحقیر وارد می‌شوند (یس: ۱۸)، این مؤمن با زبان شفقت، قوم را به پیروی از رسولان الهی فرامی‌خواند.

۴-۳-۳. استفاده از زبانی ساده و همه‌فهم

در آیات ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ (یس: ۲۲) و ﴿أَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِ عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُونِ﴾ (یس: ۲۳)، شهید سوره یس با استفاده از استدلال‌های ساده و قابل فهم، توحید را به‌گونه‌ای بیان می‌کند که برای تمامی اقشار جامعه قابل درک باشد. او به جای استفاده از پیچیدگی‌های کلامی و فلسفی، با مثال‌های روزمره و ملموس،

مفاهیم بنیادی ایمان را تبیین می‌کند. در آیه ۲۳، او با بیان اینکه اگر خداوند رحمان اراده زیانی کند، هیچ موجودی توان رفع آن را ندارد، به وضوح نشان می‌دهد که تنها رحمان قادر به کنترل تمام امور هستی است. این استدلال ساده و مستقیم، مخاطب را از وابستگی به بت‌ها و واسطه‌های بی‌معنی دور می‌کند و اهمیت انحصاری عبادت خداوند را برجسته می‌سازد. شهید سوره یس با این روش، فطرت انسان را به‌عنوان یک مخاطب اصلی در نظر می‌گیرد و او را به ایمان راستین و توحید خالص، بدون نیاز به تفسیرهای پیچیده، دعوت می‌کند (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۴۲).

۴-۳-۴. تبیین انگیزه‌های پاک رسولان (بی‌طمعی و هدایت یافتگی)

در ماجرای اصحاب قریه، چنان‌که در آیه شریفه ﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ (یس: ۱۴) آمده است، خداوند از آن پیام‌آوران با تعبیر «أَرْسَلْنَا» یاد می‌کند که صراحتاً بر مأموریت الهی آنان دلالت دارد. از طرفی، قومشان آنان را «بَشْرٌ مِّثْلُنَا» (یس: ۱۵) می‌خوانند، با این قصد که رسالت را از بشر بعید شمرده و آن را زیر سؤال ببرند، اما مؤمن سوره یس با استناد به شواهد مختلف، این استدلال قوم را نقض می‌کند. نخست، با صراحت می‌گوید: ﴿اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾ (یس: ۲۰) که اشاره دارد اینان واقعاً «مرسل» اند، نه صرفاً داعیان بشری عادی. دوم، آنان نشانه‌های صدق خویش را از طریق معجزات یا ادله روشن و برهانی ارائه کرده‌اند (یس: ۱۴)، به‌گونه‌ای که وجود این ادله، صدق دعوی آنان را تضمین کرده است. سوم، رسولان الهی به هیچ‌عنوان اجری از قوم نمی‌طلبند: ﴿اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا﴾ (یس: ۲۱)، و این بی‌طمعی گواهی بر الهی بودن مأموریت آنان است. اگر آنان از منبعی بشری مأموریت داشتند یا در پی سودی مادی بودند، هرگز بدون چشمداشت دعوت نمی‌کردند. استدلال عقلی نیز مؤید این حقیقت است: رسالتی که مبتنی بر معنویت، بی‌نیازی از پاداش دنیوی و پشتوانه الهی باشد، بر بشر عادی مدعی نبوت برتری دارد (قرطبی، بی‌تا: ۱۸/۱۵).

۵. جایگاه و پیامدهای اخروی الگوی شهید

۵-۱. مقام شهادت و ورود بی‌درنگ به بهشت

مؤمن سوره پس در موقعیتی قرار داشت که مترفان جامعه نه تنها پیامبران را تکذیب می‌کردند، بلکه آنان را به قتل و عذاب تهدید می‌نمودند و به تعبیر قرآن کریم می‌گفتند: ﴿لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُوا لَنُجَمِّنَنَّكُمْ وَلَيَسَنَّكُمْ مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (یس: ۱۸). باین حال، او از پذیرش دعوت رسولان الهی عقب نشست و با سرعت (یسعی)، از دورترین نقطه شهر برای یاری آنان شتافت (یس: ۲۰). این رفتار نشان می‌دهد که ایمان راستین، فرد مؤمن را از محاسبات صرفاً دنیوی و بیم از تهدیدات ظالمانه رها نیده و او را تا سرحد شهادت در راه حق پیش می‌برد. در این ماجرا، مؤمن مذکور هیچ‌گاه نپرسید «چه چیزی نصیب من می‌شود؟»، بلکه از سر معرفت و اعتماد به حقانیت رسولان الهی، آماده شد جان خویش را بر سر عقیده بگذارد. چنین آمادگی‌ای برای شهادت، در حقیقت تجلی بندگی، وارستگی از دلبستگی‌های گذرا و حرکت در مسیر ارزش‌های والای توحیدی است. از منظر عقلانی، کسی که به حقانیت پیام الهی و فرجام نیک مدافعان آن باور دارد، تهدیدهای مستکبران را نادیده می‌گیرد، زیرا می‌داند از منظر توحیدی، مرگ در این مسیر نه پایان، بلکه گذرگاهی به حیات برتر است.

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر خود اشاره دارد که چنین شجاعتی، نتیجه یقین به مبدأ و معاد و درک ژرف از هدف خلقت است (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۱۹۰).

۵-۲. آرزوی هدایت قوم حتی پس از شهادت (تکامل روح اینارگری)

شهید سوره پس، پس از آن‌که به دست مشرکان به شهادت رسید، بی‌درنگ وارد بهشت برزخی گشت و در آن مرتبه والا که از مغفرت و کرامت الهی آکنده است، آرزوی زیبایی را مطرح کرد و گفت: ﴿يَا أَيُّهَا قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾ (یس: ۲۶-۲۷). او مایل بود بازماندگان دریابند خداوند به او چه مقامی بخشیده است. آیت‌الله جوادی آملی بر این باور است که شهید سوره پس، نماد پیوند معنوی میان عالم برزخ و عالم دنیاست و آرزوی شهدا برای آگاهی قومشان، تداوم رسالت معنوی آنان پس از شهادت را منعکس می‌کند (جوادی آملی،

۱۴۰۱: ۶۷/۲۰۲). علاوه بر این، پس از آن که مومن آل یس به خاطر ایمان و حمایت از رسولان الهی، به دست قوم خود به شهادت رسید، خداوند به او فرمود: ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾ (یس: ۲۶) و او بی درنگ وارد بهشت برزخی شد. با رسیدن به این مقام والای مغفرت و اکرام الهی، بجای آن که بر قوم خویش خشم گیرد یا از آنان انتقام طلبد، از عمق هستی معنوی خود آرزو می کند: ﴿يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾ (یس: ۲۶-۲۷).

این بیان، نشانگر آن است که روحیه ایثارگرانه و عشق به هدایت و رشد دیگران، حتی پس از شهادت نیز در جان او زنده است. او امیدوار است قومی که او را کشتند، از حقیقت حال و منزلتش آگاه شوند و از این راه، خود را از دام گمراهی و شرک برهانند. عدم کینه ورزی و نبود میل به انتقام در چنین موقعیتی، فراتر از انتظار عقلانی معمول است و حکایت از عمق ایمان و اخلاص او دارد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۶۷/۲۰۴).

جدول شماره ۲. گونه شناسی ویژگی های الگویی شهید سوره یس

ویژگی های ایمانی و بینشی	ویژگی های اخلاقی و رفتاری	شیوه های تبلیغی-ترویجی
ایمان تحقیقی و توحید فطری	شجاعت و ایستادگی در برابر نظام طاغوتی	استدلال ورزی منطقی و عقلانی
بصیرت و تشخیص حق از باطل در فضای آشفته	دلسوزی و عطوفت نسبت به قوم (از حیات تا ممات)	خطاب دلسوزانه و پرهیز از تقابل جویانه
باور راسخ به معاد و بازگشت به سوی خدا	پیشگامی و عمل گرایی (شتاب در انجام کار خیر)	استفاده از زبانی ساده و همه فهم
		تبیین انگیزه های پاک رسولان (بی طمع و مهتد بودن)

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تحلیل آیات ۱۳ تا ۲۹ سوره یس و با اتکا به منابع تفسیری معتبر، ویژگی‌های الگویی حبیب نجّار را در سه محور اصلی بررسی نمود: ویژگی‌های ایمانی و بینشی، ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری و شیوه‌های تبلیغی-ترویجی. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که حبیب نجّار نماد ایمان پویا و عقلانی است که توحید را به مثابه محرک برای کنش اجتماعی مسئولانه و شجاعانه تفسیر می‌کند. وی با بهره‌گیری از بصیرت نافذ در تشخیص حقانیت رسالت، شجاعت مثال‌زدنی در مقابله با نظام طاغوتی و رویکرد حکیمانه در دعوت، الگویی بی‌نظیر ارائه می‌دهد که ایمان فردی را به تعهد اجتماعی تبدیل می‌نماید. تأکید وی بر استدلال‌های فطری و عقلانی، همراه با پرهیز از تقابل جویی، حاکی از درکی عمیق از روانشناسی دعوت و ضرورت ایجاد فضای گفتمان سازنده است. ورود فوری ایشان به بهشت برزخی پس از شهادت، نه تنها گواه مقام رفیع وی نزد پروردگار است، بلکه مؤید این اصل قرآنی می‌باشد که پاداش عمل صالح و ایثار در راه حق، بی‌درنگ و قطعی است. این تحقیق بر این امر تأکید می‌ورزد که شخصیت حبیب نجّار می‌تواند به‌عنوان الگویی کاربردی برای جوامع اسلامی معاصر عمل نماید؛ الگویی که بر تعامل عقلانیت و ایمان، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و استقامت در برابر ظلم تأکید دارد.

پیشنهادات

۱) مطالعه تطبیقی شخصیت حبیب نجّار با دیگر شخصیت‌های برجسته قرآنی: بررسی و مقایسه ویژگی‌های حبیب نجّار با شخصیت‌هایی مانند حزقیل، مومن آل فرعون، ابوطالب، مومن قریش، و امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌تواند به شناسایی الگوهای مشترک و تفاوت‌های بنیادین در ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی آن‌ها منجر شود.

۲) تحلیل روانشناختی شخصیت‌های الگویی قرآنی با تمرکز بر حبیب نجّار: استفاده از نظریه‌های روانشناسی برای تحلیل عمیق‌تر ویژگی‌های شخصیتی حبیب نجّار و تأثیر آن‌ها بر انگیزش‌ها و رفتارهای انسانی، می‌تواند ابعاد جدیدی به فهم ما از این شخصیت اضافه کند.

۳) تحقیق در مورد مفهوم شهادت طلبی در قرآن کریم با محوریت حبیب نجّار: شهادت طلبی یکی از مفاهیم مهم و برجسته در دین اسلام است که در قرآن کریم به‌طور

گسترده‌ای مورد بحث قرار گرفته است. بررسی دقیق‌تر این مفهوم از طریق تحلیل شخصیت حبیب نجّار می‌تواند به درک عمیق‌تری از معنای واقعی شهادت و تأثیر آن بر جامعه اسلامی منجر شود.

۴) بررسی استفاده از شخصیت حبیب نجّار در مباحثات بین‌فرهنگی و بین‌دینی: پژوهشی که به بررسی چگونگی استفاده از داستان حبیب نجّار در مباحثات میان‌فرهنگی و بین‌دینی بپردازد، می‌تواند نقش این شخصیت در تقویت تفاهم و همکاری‌های بین‌دینی را روشن سازد. ۵) مطالعه تأثیر شخصیت حبیب نجّار بر ادبیات و هنرهای اسلامی: بررسی نحوه بازنمایی و الهام‌گیری از ویژگی‌های حبیب نجّار در ادبیات، شعر، نقاشی و سایر هنرهای اسلامی می‌تواند به شناخت بهتر تأثیر فرهنگی این شخصیت کمک کند.

۶) تحلیل مقایسه‌ای جایگاه حبیب نجّار در تفاسیر مختلف قرآن کریم: مطالعه‌ای که به مقایسه نحوه معرفی شخصیت حبیب نجّار در تفاسیر مختلف قرآن کریم بپردازد، می‌تواند به شناخت تفاوت‌ها و تشابهات دیدگاه‌های تفسیرگران مختلف کمک نماید.

فهرست منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۲). ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی، بی جا، بی جا، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابن بابویه، علی بن محمد (۱۴۰۰). الامالی، بیروت.
- ابن سلیمان، مقاتل (۱۹۷۹). تفسیر مقاتل بن سلیمان، قاهره، چاپ عبدالله محمود شحاته.
- آل مجدّد شیرازی، سید حسن و میر صنعی، سید محمدعلی (۱۳۹۳). «ابن تیمیه و روایت الصمد یقون ثلاثة»، کلام اسلامی، شماره ۹۱، ص ۱۰۵-۸۹.
- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان (۱۴۱۵). البرهان فی تفسیر القرآن، قم، موسسه البعثة.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۱۵). تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل، بیروت، چاپ خالد عبدالرحمان العک و مروان سوار.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲). الكشف و البیان، بیروت، چاپ علی عاشور.
- ثعلبی، احمد بن محمد (بی تا). قصص الأنبياء المسمی عرائس المجالس، بیروت، المكتبة الثقافية.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۱). تفسیر تسنیم، قم، اسراء.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتب العربی.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله (۱۴۱۹). ارشاد الأذهان الی تفسیر القرآن، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن (۱۴۲۱). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، چاپ نجدت نجیب.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرّسین حوزه علمیه.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۲۰). المیزان، چ ۲۰، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.

طبرسی، فضل بن حسن (بی تا). ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران، فراهانی.

طبری، محمدبن جریر (۱۴۲۲). جامع البیان عن تأویل آیات القرآن، تحقیق عبداللہ بن عبدالمحسن ترکی، بیروت، دارہجر.

طبری، محمدبن جریر (۱۴۲۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیة. عبدالہی نیسانی، علی (۱۳۹۷). «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق یافته به منظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائه‌ی یک مطالعه‌ی موردی در علوم رفتاری»، آموزہ‌های قرآنی، شماره ۲۸، صفحات ۵۶-۲۷.

فایوی بروس، فردریک و دیگران، (بی تا). «تفسیر کتاب اعمال رسولان»، ترجمه ریتا نیسان و شموئیل ایطالیایی، بی نا، شورای کلیساهای جماعت ربانی، آموزشگاه کتاب مقدس.

فخررازی، محمدبن عمر (بی تا). التفسیر الکبیر، چاپ افست، قاهرہ. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۰۶). الوافی، ج ۲۶، اصفهان، کتابخانہ امام امیرالمؤمنین علی علیہ السلام.

فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۸). الأصفی فی تفسیر القرآن، تحقیق محمدحسین درایتی و محمدرضا نعمتی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

قرطبی، محمدبن احمد (بی تا). الجامع لأحكام القرآن، بیروت، دارالفکر. کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰). تفسیر فرات الکوفی، تهران، چاپ محمدکاظم محمودی.

ماوردی، علی بن محمد (۱۴۱۲). النکت والعیون، چاپ عبدالمقصودبن عبدالرحیم، بیروت. محمدزاده مقدم، جواد؛ محمدیان، طاهرہ (۱۳۹۲). «آذرخشی از ماجرای رسولان شهر

انطاکیه و حبیب نجار». آفاق نور، شماره ۱۸ و ۱۹، صفحه ۱۷۶. محمدزاده مقدم، جواد؛ محمدیان، طاهرہ (۱۳۹۲). «داستان موسی علیہ السلام و مومن آل فرعون»،

آفاق نور، شماره ۱۸ و ۱۹، صفحات ۱۲۶-۱۲۵. محمدزاده مقدم، جواد؛ محمدیان، طاهرہ (۱۳۹۳). «حبیب نجار»، دانشنامه جهان اسلام،

جلد ۱۲، صفحات ۵۷۰-۵۶۹.

مقدسی، مطهر بن طاهر (بی تا). *البدء والتاریخ*، بور سعید، مكتبة الثقافة الدينية.
نجفی، محمد جواد؛ صادقی، ابوالفضل (۱۳۹۷). «بررسی سیمای اعتقادی و رویکرد تبلیغی
مومن آل یاسین از نگاه آیات قرآن و تفاسیر فریقین»، مطالعات تفسیری، شماره ۳۴،
صفحات ۱۲۸-۱۱۳.

Freeman, E. , Freeman, E. , Sierra, K. , & Bates, B. (۲۰۰۴). Head First Design Patterns.
O'Reilly Media .

Gamma, E. , Helm, R. , Johnson, R. , & Vlissides, J. (۱۹۹۴). Design Patterns: Elements
of Reusable Object-Oriented Software. Addison-Wesley .